

Türk İktisat Düşüncesinde Sabri Ülgener- Ahmed Güner Sayar Çizgisi

Mehmet Dinçaslan

Öz: Sabri Fehmi Ülgener ve Ahmed Güner Sayar, iktisat ve kültür tarihi çalışmalarıyla çağdaş Türk düşüncesinde öne çıkan iktisatçı düşünürler olarak bilinmektedir. Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık meselesi, kapitalizmde ihtilafli iktisat siyasaları ve iktisat metodolojisinde farklı iki ana damarın varlığı çerçevesinde ileri sürdükleri fikirler ve yaptıkları tahliller dikkat çekicidir. Bu makalenin amacı, Ülgener ve Sayar'ın iktisadın farklı boyutlarına yönelik yaklaşımlarını ortaya koymak ve bu hususta örtüştikleri ve ayrıştıkları noktaları değerlendirmektir. Bu bağlamda iktisadi geri kalmışlık sorunsalında genellikle kültürel unsurlar üzerine odaklandıkları ve tasavvufun asıl mecrasından saptırıldığı tezini ileri sürdüklerini belirtmek mümkündür. Keza kapitalizmin liberal ve müdahaleci siyasaları arasında keskin bir görüş ayrılığına düşmedikleri söylenebilir. İktisat metodolojisinde ise iktisat teorilerinin açıklayıcılığı kapsamında a posteriori niteliği taşıması gerekliliğinde hemfikir olmuşlardır. Diğer taraftan iktisadın insanı muhtelif boyutlarıyla kuşatabilmek için anlamaya dayalı (*verstehen*) yöntem ile iktisat sosyolojisine açılmışlardır. Neticede Ülgener ve Sayar'ın ayrıntıda farklılaştıkları noktalar olmakla birlikte esasta ve usulde birleşerek Türk iktisat düşüncesinde özgün bir çizginin mimarları olduklarını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Türk iktisat düşüncesi, Sabri Ülgener, Ahmed Güner Sayar, Osmanlı-Türk toplumu, İktisadi liberalizm, Keynesçi iktisat.

Abstract: Sabri Fehmi Ülgener and Ahmed Güner Sayar are two of the most eminent figures to be recognized through their economic and cultural studies in modern Turkish thought. They have generated remarkable ideas about relative economic underdevelopment in Ottoman-Turkish society, controversial economic policies within capitalism, and the existence of two principal veins in the methodology of economics. This paper aims to ascertain Ülgener and Sayar's approaches toward the different dimensions of economics and to review the points upon which they agree and disagree in this regard. On the problem of economic underdevelopment, they can be said to generally focus on cultural elements and to have asserted the essence of Sufism to be distorted. They can also be said to have not fallen into any sharp differences over capitalism's liberal or interventionist policies. On the methodology of economics, they agreed about the need to have an *a posteriori* character within the scope of the explanatory nature of economic theories. Additionally, they focused on the sociology of economics using the *verstehen* [German: to understand] method to comprehend human typology in economics through its various aspects. The research findings indicate these two men to have been the architects of an original line in Turkish economic thought by showing consensus on principles and method, despite disagreements on the details.

Keywords: Turkish economic thought, Sabri Ülgener, Ahmed Güner Sayar, Ottoman-Turkish society, Economic liberalism, Keynesian economics.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi. mehmetdincaslan@ktu.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0002-8549-2627>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0634
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

Başvuru: 8.01.2021
Revize: 21.05.2021
Kabul: 11.06.2021
Online Basım: 5.08.2021

Giriş

“İnsan olduğuma şükrediyorum ve seviniyorum bu tip insanları tanıdıkça”¹

Cemil Meriç

Sabri Fehmi Ülgener ve Ahmed Güner Sayar, iktisadi düşünce tarihi ve iktisat zihniyeti başta olmak üzere metodoloji, edebiyat tarihi, tasavvuf ve geniş anlamda kültür tarihi sahalarında çağdaş Türk düşüncesinde sivrilen nadide isimlerdendir. Hâl böyle iken Ülgener ve Sayar üzerine kalem oynatmak da iktisat, sosyoloji, felsefe, metodoloji, tarih, tasavvuf ve edebiyat gibi alanlarda esaslı bir bilgi birikimiyle yoğunlaşmayı gerektirmektedir. Bu makalenin yazarı olarak böyle bir iddiaya sahip olmadığını başlangıçta ifade etmem gerekmektedir.

Öte yandan Türk iktisat düşüncesinde Ülgener (hoca) ve Sayar (talebe) arasında zaman içerisinde ilim ve kültür esaslı bir bağın oluşması önem arz eden bir noktadır. Bu ilişkide, başlangıcı itibarıyla tesir edici bir kimlikle Ülgener öne çıkarken Sayar tesir altında kalan bir talebe görünümündedir. Fakat Sayar'ın altı yıl süren İngiltere tecrübesi ve aileden tevarüs eden kültür iklimi yedeğinde derinlemesine kültür tarihi araştırmalarında bulunması, bir tür denklige kapı aralamıştır. Böylelikle Türk iktisat düşüncesinde Ülgener-Sayar çizgisi olarak nitelenebilecek araştırma sahası belirgin bir hâl almıştır. Bu çizgi, iktisadi geri kalmışlık ve gelişmenin yanı sıra iktisat teorisi ve politikası ile iktisat felsefesi ve yöntem alanları çerçevesinde birtakım farklılıklarla birlikte müşterek bir düzlemde buluşmuştur. Söz konusu çizginin oluşumunda Sayar'ın katkıları, kadirşinaslığı ve vefakârlığı yadsınamaz bir hakikattir.

Bu makalenin amacı, Ülgener-Sayar çizgisinin iktisat ilmindeki temel iz düşümlerini tespit etmek ve aralarındaki bağı örtüşen ve ayrışan noktalarıyla değerlendirmektir. Bu yazı, söz konusu ilişkinin esaslarını ve boyutlarını belirleme ve tahlil etme açısından bir mukaddime niteliğine haizdir. Bu doğrultuda çalışmanın kapsamı, ana damar mahiyetinde olan objektif bilgi küresinin rehberliğinde Ülgener-Sayar çizgisi olarak tayin edilmiştir. Makalenin ölçeğini aşma endişesi, ana damarı besleyen subjektif bilgi küresinin ele alınmamasına yol açmıştır. Ayrıca bir halef olarak Sayar'ın çalışmalarının söz konusu bağı örtüşen ve ayrışan noktalarıyla daha sıhhatli yansıtaacağı düşünülerek Ülgener'in eserlerine nispetle daha yoğun atıfta bulunulduğunu belirtmek gerekmektedir. Muhtelif adeselerden farklı değerlendirmelerin ve anıların da katkısıyla Ülgener-Sayar düşünce çizgisinin bütüncül bir portresine ulaşmanın mümkün olacağı açıktır.

1 Cemil Meriç, bu ifadeyi Ahmed Güner Sayar için kullanmıştır (Açıkgöz, 2005, s. 253).

Makale dört bölümden müteşekkildir. İlk bölümde, Osmanlı-Türk toplumunu kültürel, siyasi ve iktisadi yönleriyle tahlil eden yaklaşımlar içerisinde Ülgener ve Sayar'ın konumları tespit edilmiştir. İkinci bölümde, Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık hakkında ileri sürdükleri tezler değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde, iktisadi hürriyetçilik kapsamında örtüşükleri ve farklılaştıkları noktalara temas edilmiştir. Dördüncü bölümde ise iktisat metodolojisi alanında benimsedikleri temel yaklaşımlar ile ayrıştıkları hususlar izah edilmiştir.

Osmanlı-Türk Toplumunun Sosyoekonomik Tahlilinde Fikrî-Spekülatif Yaklaşım

Osmanlı-Türk toplumunun sosyoekonomik analizine dair yapılan araştırmalar, büyük ölçüde gelişen kapitalizm ve dönüşüm geçiren Batı medeniyeti karşısında Osmanlı Devleti'nin içtimai, iktisadi ve siyasi yapısını ele alan çalışmalardan ibarettir. Söz konusu çalışmalar, kaleme alındıkları tarih temel alınarak Osmanlı ve Cumhuriyet ana dönemleri altında incelenebilir. Osmanlı döneminde yazılan eserleri, geri kalmışlık sorunsalında başvurulmuş referans noktası esas alınarak Nizâm-ı Kadîm ve Nizâm-ı Cedîd başlıkları altında incelemek mümkündür.² Buna göre Nizâm-ı Kadîm döneminde (1790'lara kadar) ortaya çıkan sosyoekonomik sorunlara geçmişte başarılı olduğuna kanaat getirilen "gelenekler" çerçevesinde çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Buna karşın Nizâm-ı Cedîd döneminde (1790'lardan Cumhuriyet Dönemi'ne, oradan da günümüze) ise aşama aşama geleneklerden vazgeçilerek Batı medeniyeti, düşünce-politika ve kurumlarıyla rol-model olarak benimsenmeye başlanmıştır (Tabakoğlu, 2015, ss. 61-64).

Cumhuriyet döneminde de Osmanlı-Türk toplumunun sosyoekonomik tahliline farklı yaklaşım tarzları geliştirilmiştir. Bunları genel olarak Kendine Özgüçü Yaklaşım, Kadro Hareketi, Feodalite Tezi, Asya Üretim Tarzı Yaklaşımı, Prekapitalist Düzen Görüşü, Kapitalizm Öncesi Emtia Ekonomisi Görüşü, Patrimonyal Devlet Yaklaşımı (Tabakoğlu, 2008, ss. 191-208), Dünya-Sistemi Teorisi ve Fikrî-Spekülatif Yaklaşım olarak ifade etmek mümkündür. Günümüzde Yeni Kurumsal İktisat düşüncesi çerçevesinde Osmanlı-Türk toplumunun farklı yönlerini ele alan araştırmalar da yapılmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Ülgener-Sayar düşünce çizgisini değer-

2 Tarihin dönemlendirilmesi hususu hiç şüphesiz zor ve hassas bir konudur. Bu bağlamda ortaya konulan farklı adeselerin literatür açısından bir zenginlik olduğu düşünülerek burada Ahmet Tabakoğlu'nun Nizâm-ı Kadîm-Nizâm-ı Cedîd ayrımı benimsenmiştir.

lendirmek olduğundan sadece Fikrî-Spekülatif yaklaşım üzerinde öz olarak durulmuş, diğer yaklaşım biçimleri inceleme dışında tutulmuştur.

Ülgener ve Sayar'ın Osmanlı-Türk toplumunun sosyoekonomik analizi noktasındaki konumlarını incelemeyi önce, Türk aydınının 1960 ertesinde iktisadi gelişmeyi tesis edecek bir iktisadi sistem arayışı kapsamında Osmanlı tarihine yönelmesi ve Ülgener'in bu eğilimlere nasıl yaklaştığı hususuna öz olarak temas edilmesinde fayda bulunmaktadır. Bu bağlamda Sayar, 1960 sonrası sol düşüncenin dışarıdan planlanan/yönetilen ve ülkemize ihraç edilen bir mesele olduğu hususunun ilgili zamanda ve zeminde yeterince fark edilmediğine işaret etmiştir. Mezkûr gerçeğe rağmen Sayar, Ülgener'in fakülte'deki³ Marksist hocaları gereğinden fazla sorumlu tutmasını yerinde bir tutum olarak görmemiştir. Bu noktada Sayar'ı Ülgener'den farklı kılan hususun sol ve sağ aydın kesimlerinden mutaassıp olmayan bazı zevatla ilmî, fikrî ve kültürel bağlarını sürdürme gayretleri olduğu söylenebilir. Bununla beraber Ülgener için de bu konuda hüküm vermekte acele edilmemelidir. Nitekim Ülgener, Marksist düşüncenin yayın yoluyla serbestçe ifade edilmesine ve eğitimine karşı olmamış fakat buradan hareketle düzenin yıkılması için bu yayınların ve eğitimlerin silahlı propagandaya zemin hazırlamasına karşı çıkmıştır. Bu minvalde Osmanlı ekonomik düzleminin arşiv kayıtlarına ve vakanüvislerin tarihlerine inilmeden ve bu belgeleri doğrudan okumadan ortaya konulan Feodalite ve Asya Üretim Tarzı gibi tezlerden de rahatsızlık duymuştur. Keza Ülgener'in Weberiyen patrimonyal devlet tezine de iltifat etmediğini (Sayar, 2007, s. 177, 180, 311) belirtmek gerekmektedir.

Ülgener dâhil olmak üzere Sayar için de Osmanlı sosyoekonomik tarihi ile ilgili araştırmalarda iki ana damarın esas alındığını belirtmek mümkündür. Bunlardan ilki, Osmanlı arşivlerine inerek belgelere dayalı bir araştırma yöntemini benimseyen Pozitivist İktisat Tarihi Ekolü, ikincisi ise Osmanlı tarihine sosyolojik bir perspektifle eğilen Fikrî-Spekülatif Yaklaşım'dır (Çakmak, 2010, s. 130). Kasaba (1990, ss. 110-111) ise mevzubahis iki yaklaşımı maddi temeller üzerine yoğunlaşan materialist⁴ çalışmalar ile kültürel temeller üzerine eğilen culturalist çalışmalar olarak iki kampa ayırmış, söz konusu ayırımın kesin bir çizgiyle ayrılamayacağını ve her iki yaklaşımın da Mehmed Fuad Köprülü'nün çalışmalarından izler taşıması bağlamında müşterek

3 İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (İÜİF).

4 Burada "materialist" ifadesinin ideolojik anlamıyla kullanılmadığını belirtmek gerekmektedir. Kast edilen husus; üretim, ticaret ve toprak sistemi gibi somut-fiziki unsurların arşiv vesikalarının (ampirik verilere) esaslı araştırmaya tabi tutulmasıdır.

noktaları bulunduğunu kaydetmiştir. Kasaba, ilk cenahta Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, Mehmet Genç ve Suraiya Faroqi'nin isimlerini zikrederken diğer kesimin temsilcileri olarak Ülgener, Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes ve Şerif Mardin'i örnek göstermiş, Sayar'ı da *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* adlı eseri ile bu kervana dâhil etmiştir.

Çakmak'a (2010, s. 130) göre Pozitivist İktisat Tarihi Ekolü'nün temeli Köprülü'ye dayanmakla birlikte söz konusu yaklaşımın iktisat tarihi alanında usta-çırak ilişkisi bağlamındaki temsilcileri Barkan ve Genç'tir. Bunlara meslekten iktisatçı olmamakla birlikte belgeci yaklaşımı benimseyen İnalçık da dâhil edilebilir. Weberyen metodu esas alan Fikrî-Spekülatif Yaklaşımın temsilcileri ise yine iktisatçı kimliği ön plana alınarak ve usta-çırak ilişkisi bağlamında Ülgener ve Sayar'dır. Bu iki isme sosyolog kimliğiyle Mardin'i de eklemek mümkündür.

Sayar (2007, ss. 248-249), Berkes'i *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Mümtaz Turhan'ı da *Kültür Değişimleri* adlı eserleri ile Fikrî-Spekülatif Yaklaşım kapsamında değerlendirmiştir. Sayar'a göre Fikrî-Spekülatif Yaklaşım, tarihî verileri idealistik bir norm etrafında kurgulamaya çalışmaktadır. Bu çerçevede yapılan araştırmaların uzun dönemli bir analiz (*historic*) içerisinde izlemesi gerekmektedir. Geleceğe yönelik sıhhatli tahminlerin yapılması tarihe açılmayı gerekli kılmaktadır. Ülgener de Turhan ve Berkes gibi tarihsel sosyoloji ile insan-insan ilişkisine açılmıştır. Bununla birlikte Sayar (2007, s. 400), Osmanlı iktisat tarihi araştırmalarında ağırlığın ultra-amprisist Barkan-İnalçık çizgisine verildiğini buna karşın Ülgener'in de aralarında bulunduğu fikrî-spekülatif kültür ağırlıklı zihniyet çalışmalarının göz ardı edildiğini belirtmiştir.

Fikrî-Spekülatif Yaklaşımın temel aldığı yöntemlerden birisi, Weberyen ideal tipler metodudur. Bu yöntem, belirli bir zamanda ve zeminde değişimin yönünün ve şiddetinin anlaşılabilmesi için kurgulanmış idealistik yapılara karşılık gelmektedir. Fakat bu yöntem, tüm zamanlara ve mekânlara teşmil edilemeyeceği gibi esasında kendisi de tartışmaya açıktır (Sayar, 2007, s. 250). Nitekim Sayar (2011a, s. 112), Osmanlı şairlerinin ve tarihçilerinin bazı iktisadi olguları (iddihar vb. gibi) algılamada başarılı olmalarına rağmen bu eserlerden hareketle iktisadi meselelerin açıklanamayacağını vurgulamıştır.

Sayar'ın ampirik ve spekülatif sosyal bilim anlayışlarına karşı bulunduğu konum nettir. Bu hususta ampirik bulguların önemini-hakkını teslim etmekle birlikte bir norm ve/veya teori olmadan söz konusu verilerin kıymetinin zayıf kalacağını düşünmektedir. Bu doğrultuda Sayar, dayandığı bulgular tartışmaya açık olmakla beraber

Ülgener'in söz konusu verileri bir normu temel alarak tetkik etmesinin daha üstün bir yaklaşım olduğunu ifade etmiştir (2007, s. 399).⁵

Bununla birlikte Sayar'ın, haklılık payını bir kenarda tutarak, belgeci-pozitivist tarih araştırmacılarını ultra-amprisist olarak nitelemesi yerinde değildir. "Ultra" sıfatını temkinli kullanmak gerektiği ve belgelere dayalı çalışma yürüten tüm tarihçilerin bu çerçevede değerlendirilemeyeceği de aşîkârdır. Nitekim belgelere dayalı açıklama kanallarının tıkandığı noktalarda, diğer kaynaklara başvurulduğu bilinmektedir. Kanaatimizce Sayar'ın tepkisinde etkili olan saikler başkadır. Şöyle ki, Ülgener'in uzun yılların birikimi olan eserlerine yeterince ehemmiyet verilmemesinin, hatta tezlerinin Oryantalist ve Avrupamerkezci yaklaşımları tekrar etmesi gibi etiketlerle hafife alınmasının söz konusu tepkide etkili olduğu söylenebilir.⁶ Bir diğer neden ise ilmi Türkçülük⁷ düşüncesi içerisinde bağımsız çalışmalarla ilmî-kültürel alanda önemli hizmetler veren Süheyl Ünver, Osman Nuri Ergin, Muallim Cevdet İnançalp ve Raif Yelkenci gibi ilim ve kültür insanlarının da katkılarına yeterli düzeyde değinilmemesi, Sayar'da bir reflekse neden olmuş olabilir.⁸ Son olarak belki de daha önemlisi, salt pozitif verilerden hareketle bir toplumun zihniyetinin ve kültürel mirasının eksik anlaşılacağı hususudur. Bu bağlamda Sayar; edebî eserler,

- 5 Fikri-spekülayona dayalı kurgular-normlar, pozitivist-amprisist araştırmaların sağladığı bulguların değerlendirilmesinde önem taşımaktadır. Fakat aynı bulguların söz konusu kurguların-normların yanlışlanabilmesine de kapı araladığı aşîkârdır. Kısacası kurgular-normlar, tümevarım yöntemiyle tarih laboratuvarından elde edilen verilerden beslenebilirken bir başka deyişle onları bir model çerçevesinde değerlendirebilirken aynı zamanda söz konusu verilerin ışığında sıhhat dereceleri tartışmaya açılmakta ve bu sayede yeniden gözden geçirilmesi ve/veya olguyu anlamada-açıklamada devre dışı kalması da bahis konusu olabilmektedir.
- 6 Bu noktada bir hususa dikkat çekmek isterim. Bu tarz hafife alıcı etiketler genellikle Osmanlı'ya romantik olarak yönelenler ile İslam'a bir siyasal ideoloji adesiyle yaklaşanlarca kullanılmaktadır. Esasında Ülgener'in birtakım tezlerinde Oryantalizm'in ve Avrupamerkezci bakış açısının izlerini aramakta bir sorun yoktur. Buna karşın Ülgener'i bütüncül bir şekilde ve bir çırpıda söz konusu kategorilere dâhil etmenin en hafifinden acelecilik olduğunu düşünüyorum. Diğer taraftan Barkan, Genç, Ahmet Tabakoğlu gibi iktisat tarihinin önemli isimleri ve bu zevât-ı kirâmın rahleitedrisinden geçen talebelerinin genellikle Ülgener'e objektif bir biçimde yaklaştıkları ve çalışmalarında yer yer atıflarda buldukları da iskanmaması gereken bir husustur. Bunun dışında usul ve esas hususlarında birtakım farklı yaklaşımların, renk ve ton farklılıklarının bulunması ise gayet doğaldır.
- 7 Sayar (2016, ss. 120-143), ilmi Türkçülük içerisinde iki ana damarın varlığına dikkat çekmiş, bunlardan ilkinin Ziya Gökalp -Köprülü çizgisinde başladığını ve Barkan-İnalçık (vurgu bana aittir, MD) ile devam ettiğini belirtmiş, bu çizgide Türk tarihinin çeşitli araştırma dallarında kıymetli eserler neşredildiğini vurgulamıştır. Bir diğer kesim ise Ahmed Amiş Efendi ve Abdülaziz Mecdi Tolun'un manevi rehberliğinde Türk tarihine kültürel araştırmalarla katkıda bulunan Muallim Cevdet, Ergin, Ünver ve Yelkenci'dir. Bu kesimin takipçileri olmamış ve aralarındaki gönül birliği ve ilmi fikir alışverişi dışında bağımsız araştırmalarla Türk tarihine katkıda bulunmuşlardır. Ülgener ise bahis konusu iki kesimle iletişimi/yakınlığı bulunmakla birlikte bunlardan bağımsız olarak araştırmalarını sürdürmüştür.
- 8 Günümüzde söz konusu kişilere olan ilginin artarak devam ettiğini ifade etmek mümkündür. Bu hususta Sayar'ın gerek söyleşilerle gerekse de yazılı çalışmalarla hatırı sayılır derecedeki katkıları ve çabaları göz ardı edilmemelidir.

ahlak kitapları, seyahatnameler, fütüvvetnameler, menakıbnameler, tarih kitapları (Naima, Cevdet vs.) ve tasavvufi eserlerin de en azından arşiv verileri kadar önem arz ettiğine dikkat çekmiştir.

Neticede ultra-amprisist ve fikrî-spekülatif biçimindeki ayırmda makas yer yer fazla açılmaktadır. Her iki tarafın da -ki ağırlık pozitif/arşivci tarihçilerdedir- mutedil bir üslubu tercih ederek ve birbirini hafife alacak hükümlerden kaçınarak Osmanlı-Türk toplumunun anlaşılmasında ve anlatılmasında disiplinlerarası geçişlere imkân tanıyarak omuz omuza vermelerine ihtiyaç bulunmaktadır. Sonuçta hem Ülgener hem Barkan hem de bu iki ilim adamımızın yakın dostları/takipçileri arkalarında dogma bırakmamışlardır. İktisat tarihi, iktisat düşüncesi, iktisat sosyolojisi vs. alanlarda kıymetli eserler veren bu iki kesimin kutuplaştırılmasında bir fayda görmediğimi ifade etmek isterim.

Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalına Yaklaşım

Ülgener-Sayar çizgisi kapsamında bu başlık altında iktisadi geri kalmışlık sorunsalının nispi olarak ele alındığını özellikle de kültürel/manevi unsurlar üzerinde durulduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Bu bağlamda Sayar, birtakım farklı açıklamalarla birlikte hocası Ülgener'e büyük ölçüde bağlıdır. Bâtını tasavvuf anlayışı ve feodal ağalık şuuru konularında örtüşüklerini bununla birlikte Sayar'ın Asyagil Türk töresi ve politik toplumun (devletin) baskınlığı gibi unsurların tesirini de göz önünde bulundurduğunu şimdiden ifade etmek gerekmektedir.

Bu temel tespitlerin ışığında detaylara inildiğinde, Ülgener'e (2006a, ss. 77-80) göre Osmanlı insanı, maddeye karşı zaman ve mekân boyutları kapsamında pasif/mesafeli bir tutum sergilemiştir. Bu tutumun arka planında uhrevi madde telakkisi bulunmakta, bu da insanı ataletle iten bir anlayış olarak dikkat çekmektedir. Nitekim Sayar (2011a, s. 99, 105-107), bu anlayışın bir tezahürü olarak ahlak (norm) ve zihniyet (reel) arasındaki uyumsuzluğun maddeye ve eşyaya yönelik bilginin ve bu arada iktisat bilgisinin de üretilmesine engel olduğunu belirtmiştir.

Ülgener (2006b, s. 138), bâtını tasavvuf akımlarının ahlak anlayışının bir yansıması olarak otoriteye kayıtsız şartsız bağlanmanın tembihlendiğine dikkat çekerken Sayar (2011a, s. 134, 138), bu durumun Osmanlı gerçeğinde itaat ve teslimiyet çatısı altında hür aklın ve eleştirinin etkin kullanılamamasına yol açtığını belirtmiştir. Bu durum insan iradesini edilgen (pasif) kılarak Osmanlı ferdini felsefesizliğe itmiş ve iktisadi ferdiyetçiliğin harekete geçmesine engel teşkil etmiştir. Dahası gündelik yaşamda

eleştirici kanalının tıkanık olması, serbest tetkikin önünü kapayarak yerine desise ve dedikodunun etkin olmasına zemin hazırlamıştır.

Ülgener'den mülhem Sayar, kader ve fonksiyonel akıl arasındaki dengenin kaderciliğe doğru kayarak Osmanlı-Türk insanının insan-madde ilişkisinde antimadde davranış biçimine yönelmesinde Bâtını tasavvuf anlayışının etkisinin öğrenilebildiğine dikkat çekmiştir. Bu noktadan hareketle Sayar, Ülgener'den farklı olarak Osmanlı'da din ve bilim arasındaki makasın açılmasını izah etmiştir. Buna göre kaderciliğe kırılan rota ile birlikte subjektif bilgi küresi, objektif bilgi küresi karşısında yegâne ve mutlak olarak hâkim kabul edilmiştir. Felsefenin zamanla medrese müfredatından çıkarılması, bu anlayışın bir tezahürü olmuştur (Sayar, 2007, s. 325).

Ülgener'in Bayrâmî Melâmîlerini bâtını tasavvuf akımlarının karşısına konumlandığı, bu kesimin iktisadi düzleme dönük yönlerinin Kalvinizm'in iktisat ahlakı anlayışını aratmayacak ölçüde olduğunu ifade ettiği bilinmektedir (Ülgener, 2006b, s. 105). Fakat Sayar'a (2007, s. 324) göre Ülgener, elde edilen kazancın birikime veya bölüşüme aktığı noktasında yeterli bir açıklama yapmamıştır. Bu hususta Sayar, Bayrâmî Melâmîlerinin elde ettiği kazancın sermaye birikimi yerine bölüşüme akarak toplumsal dayanışmayı pekiştirdiğini kaydetmiştir. Kısacası Melâmîlikte zirai ve ticari faaliyetlerle geçimlik kazancın üzerine çıkılmakla birlikte elde edilen kazanç bizatihi kendisi için talep edilmemiştir (Sayar, 2011a, s. 127). Böylelikle zühd küresinin diğer mensupları olan Melâmîler, disiplinli bir sermaye birikiminin esas şartı olan rasyonel bir tipolojiyi riyazet küresine taşıyamamışlardır. Ayrıca bu kesim, kentli bir orta sınıf oluşturmanın da gerisinde kalmıştır (Sayar, 2007, s. 324).

Ülgener ve Sayar'ın üzerinde durduğu bir diğer nokta, feodal ağalık şuurudur. Bu anlayış, ticari faaliyetlerden uzak durmayı salık vermektedir. En önemli göstergeleri ise mal-mülk, bol tüketim ve gösteriş hevesi ile altın ve gümüş tutkusudur (Ülgener, 2006a, s. 126). Osmanlı'da Sultan ve yönetici zümrenin iktisadi faaliyetlerin dışında kalması gerektiği algılanışı, bu anlayışın devletin bir tür resmî zihniyeti hâline gelmesine yol açmıştır. Üstelik üst tabaka için geçerli olan bu anlayış, bâtını tasavvuf akımlarının etkisiyle alt tabakalara da aktarılmış ve pekiştirilmiştir (Sayar, 2011a, ss. 126-127). Bunun dışında Sayar (2007, s. 278), Ülgener'in Asyagil Türk töresinin zühd küresine olan etkilerine karşı mesafeli kaldığını ve bu önemli faktörü analiz dışı bıraktığına dikkat çekmiştir. Asyagil Türk töresi ile Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya tevarüs eden iktisat anlayışının bir yansıması olarak talan düzenini kastetmektedir (Sayar, 2008, s. 50).

Ülgener, iktisadi gelişmenin tesisi için Keynesçi planlamayı esas almış buna karşın tarikat-tasavvuf ahlakı anlayışından hareketle bir reçete arayışına asla iltifat

edip girişmemiştir. Kapitalizmin kıvılcımını çakan ruhi/manevi amillerin boşalma, sığlaşma ve kalıplaşma neticesinde tesir edebileceği bir iklimin kalmaması ve bunların yerini izmlerin alması (Ülgener, 2006b, ss. 149-151) söz konusu reçete arayışının dışına çıkılmasının asıl sebebi gibi görünmektedir. Aynı hususta Sayar (2006, s. 4) da kapitalizmin sosyoekonomik hayatta kökleşip yerleşmesinin etkili olduğunu dolayısıyla kapitalizmin belirmesinde tesiri bulunan ruhi-manevi dinamiklerden Protestan-Kalvinist ahlaka artık ihtiyaç kalmadığını vurgulamıştır. Kısacası Ülgener ve Sayar, Weber’de olduğu gibi dünyevileşmenin gerçekleştiği ve maddenin hâkim konumda olduğu bir zamanda ve zeminde dinî-ahlaki felsefeden beslenerek bir iktisadi gelişme reçetesine yönelmemiştir.

Ülgener, Cumhuriyet döneminde de sığındığı maddi-iktisadi etkenlerle (Keynesçi planlama vb.) Türkiye’nin düşünün bir toplum haline gelemeyeceğini düşünmektedir. Bu noktada Ülgener’in geleceğe yönelik karamsarlığı dikkat çekmektedir.⁹ Sayar, Ülgener’deki söz konusu kaçınılmaz sonların aşılması anlamında, Türk devlet geleneğindeki sürekliliği ya da metafizik-realizmin yarattığı devlet geleneğinin bir ikramı olan iyimserliği ön plana almış, Ülgener’in bu noktayı yakalayamadığını belirtmiştir. Bu bağlamda son dönem Osmanlı ile Cumhuriyet dönemi tasavvufunun aktığı mecra Ülgener’de işlenmeden bırakılmıştır (Sayar, 2006, s. 5).¹⁰

İktisadi geri kalmışlık meselesinde üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, Ülgener-Sayar düşünce çizgisinin Weber acentesi-aktarmacısı olmadığıdır. Weber tesirini, bir tür esinlenme ve yöntem olarak istifade etme biçiminde yorumlamak yerinde olacaktır. Weber’in İslam toplumları için ileri sürdüğü savaşıçı-fütuhatçı tipoloji, Protestan etiğine benzer bir iktisat ahlakının İslam toplumlarında oluşmadığını ve bu doğrultuda ganimetin üretimin önünde gittiğini temsil etmektedir (Ülgener, 2006b, ss. 58-61; Sayar, 2007, s. 318). Hâlbuki Ülgener ve Sayar, Weber’in mezkûr görüşünü tartışmaya açık görerek tenkidini ve tashihini yapmışlardır.

9 Bu noktada Ülgener’in (2006c, s. 660, 665) “(...) Evet, değişiyoruz: Fakat insana galiba daha bir süre ‘ne kadar değişse hep aynı şey!’ derirtecek bir değişme süreci” tespiti ile “(...) Bizi ‘akla ve bilime dayanan bir toplum hayatına’ çıkaracak yolu bu gidişle ufuklar korkarım daha bir hayli zaman hasret dolu gözlerle bekleyeceğe benzeriz” kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz Ülgener’i bu karamsarlığa sevk eden nokta, iktisadi yapının ve bu yapının karar birimleri olan fertler, firmalar ve devletin (bürokrasinin) hâlihazırdaki konumu olduğu kadar içinde soluklandığı zamanın ve zeminin de koşullarıdır. Bu bağlamda 1960-1980 arası sağ-sol (ideoloji) kavgaları ve bunun üniversite kürsülerine yansması akla gelen ilk örneklerdendir.

10 Buna karşın Sayar’ın, Kuşadalı İbrahim Efendi çizgisinde Bosnalı Mehmed Tevfik Efendi-Niğdeli Bekir Efendi-Ahmed Amiş Efendi-Abdülaziz Mecdi Tolun ve Süheyl Ünver silsilesi içerisinde Cumhuriyete uzanan “gözden gönüle çekilen” “ene-maal Hakk” tasavvufunu esas aldığı söylemek mümkündür. Sayar’ın dedesi Yusuf Bahri Nefesli’nin de Amiş Efendi’ye mülaki olup intisap ettiği bilinmektedir.

Weber'in Avrupamerkezci ve Oryantalist yaklaşımına karşın Ülgener-Sayar çizgisi, İslam toplumları ile ilgili sıhhatli bir analiz gerçekleştirilme adına, öncelikle ilk dönem İslam anlayışı ile dört halife sonrası değişmeye başlayan İslam toplumları arasındaki ayrıma dikkat çekmişlerdir. Söz konusu ayrımı bir adım daha öteye taşıyarak zaman/mekân/insan ölçütü rehberliğinde İslam (norm) ve Müslüman (reel) ayrımını yapmışlardır. Daha sonra analize derinlik kazandırarak İslam iktisat ahlakının tasavvuf temelinde izlerinin sürüldüğü Bâtını tasavvuf-Melâmilik ayrımını tespit etmişlerdir. Kısacası bu önemli analiz farklarını dikkate almadan Ülgener-Sayar çizgisini Weber acentesi olarak paketleyip üstüne bir de oryantalist etiketini yapıştırmak çarpık bir anlayışın tezahürü olacaktır. Geri kalmışlık tartışmalarında doğrudan İslam'a ve tasavvufa yöneltilen temelsiz eleştirileri, en azından ilgili zamanda ve zeminde İslam'ı ve İslam tasavvufunu temsil etme vasfıyla ortaya çıkan insana (Müslümana) kaydırmışlardır. Bu da Müslüman fertler olarak "hiç olmadı, nerede hata yaptık?" biçimindeki özeleştirici yaklaşımı aralamış, açılan bu aralıktan "İslam'ı ve İslam tasavvufunu doğru bir şekilde nasıl anlayabiliriz?" sorularına zemin hazırlamış ve "ilanihaye ne yapmalıyız?" sorusu bağlamında önemli ipuçları bırakmışlardır.

Ülgener ve Sayar, Weber'den farklı olarak Osmanlı insanının zühd küresine hapsolmesinde başta bânî tasavvuf anlayışı olmak üzere feodal ağalık şuurunun varlığına ve etkisine temas etmişlerdir. Bununla birlikte Sayar'a (2007, s. 177) göre Ülgener, iktisadi geri kalmışlık meselesinde prekapitalist özellik taşıyan bir ekonominin, zaman içerisinde merkezin güdümüne girebileceğine ilişkin bir fikir serdetmemiştir. Bu noktada Sayar, Ülgener'den farklı olarak devletin birey üzerinde mîrî arazi, müsadere, sikke taşıyıcıları, kötü vergileme, narh vb. gibi araçlarla daha etkin olduğunu belirtmiş, ayrıca Asyagil Türk töresinin tesirinin de hesaba katılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Sayar'ın Ülgener'den farklı düşündüğü noktalarda, özellikle politik toplumun baskınlığı hususunda İslam ve Türk tarihi okumalarının yanı sıra Niyazi Berkes, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer vb. düşünce adamlarının eserlerini takip etmesi ve onlarla dirsek teması hâlinde bulunmasının etkisi de göz ardı edilmemelidir. Feodal ağalık şuru bahsinde Ülgener etkisinin yanında Sayar'ın Veblen ve Kurumsal İktisat üzerine çalışmalarının da payı dikkate alınmalıdır. Sayar'ın burada zikrettiği hususlar, iktisaden ferdiyetçi bir toplumun doğmayışında etkili olmakla birlikte aynı hususlar devletin uzun ömürlü olmasına da önemli katkılar sağlamıştır.

İktisadi geri kalmışlık sorunsalı bağlamında Kurumsal İktisat düşüncesi de Ülgener ve Sayar'ın keşişim kümesinde yer almaktadır. Bu noktada Sayar'ın "Veblen ve

Göstermelik Tüketim” (1976) başlıklı doktora tezinde,¹¹ Ülgener’in görüşlerine önem verdiği, bulunduğu atıflardan anlaşılmaktadır. Tezde dördüncü bölüme başlarken Ülgener’in gösterişçi tüketimin sınırlarına ilişkin yaptığı vurguyu epigraf olarak sayfa başına alması bunun bariz bir göstergesidir. Sayar’ın gösterişçi tüketimin toplumsal tabakalaşmada tavandan tabana yayılışı hususunun anlaşılmasında ve bu doğrultuda Divan edebiyatında gösterişçi tüketimin izlerini sürebileceği kaynaklara ulaşmada Ülgener’den istifade ettiği anlaşılmaktadır (Sayar, 1976).¹²

Sayar’ın Ülgener’e yöneltilen eleştirilere yaklaşım tarzını birkaç nokta etrafında tafsilatına inmeden temas etmekte fayda bulunmaktadır. Bu bağlamda Sayar (2007, ss. 396-397), zihniyet çalışmalarını sınırları pek açıkça belirlenmemiş bir zaman diliminde yapmış olması şeklinde Ülgener’e yöneltilen eleştirilerde haklılık payı bulunduğunu belirtmekle birlikte, söz konusu araştırmaların insan-insan ilişkisini (historic) esas almasından ötürü anlamaya dayalı bir yöntem (verstehen) başvurulduğunu, dolayısıyla net bir zaman aralığı tayin edilemediğini ifade etmiştir.

Bir diğer eleştiri konusu da Ülgener’in 16. yüzyıl Osmanlı yükselişinin iktisadi, siyasi vd. alanlardaki canlanma çabalarının dünya ekonomisine yeni boyut-açılım kazandıracak gelişmelerin dışında kaldığını, bu sebeple bilhassa değerler düzeyinde ortaçağlaşmanın sürdüğünü ileri sürmesidir. Ülgener’in bu tezine karşın bazı tarihçiler ilgili dönemlere yönelik ampirik bulgulardan hareketle ticari canlanmalara temas etmişlerdir. Fakat Sayar’a göre antitez geliştiren bu kesim tarihçiler, dünya ekonomisine yön veren dinamiklerin dışında kalınması gerçeğini de dikkate almalıdırlar (Sayar, 2007, s. 398). Bu noktada Ülgener, değişen dengelerin dışında sadece Osmanlı toplumunun kaldığını vurgulamamıştır. Burada izafiliği unutmadan, Avrupa’da söz konusu dönüşümün-değişimin yaşandığı birkaç ülkenin temel alındığı açıktır. Gerek Ülgener gerekse de Sayar, 1600-1900 arasını çöküş dönemi olarak nitelendirmedeği

11 Sayar’ın yüksek lisans tez konusu da Kurumsal İktisat üzerinedir. Tezini bir iktisadi düşünce ve iktisat metodolojisi ustası olan Terence Wilmot Hutchison’ın danışmanlığı altında tamamlamıştır. Tezin Başlığı: “An Historical Survey Ideas About Conspicuous Consumption (1705-1898)”, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Birmingham University, 1972.

12 Gösterişçi tüketim konusunda Ülgener’in *Gösteriş Maksadıyla İstihlak Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri* (1953) adlı eseri de Sayar’ı etkilemiştir. Nitekim Sayar’a (2007, s. 145) göre Ülgener, bu makaleyle Türkiye’de gösterişçi tüketim konusunu ilk defa işleyen iktisatçı-düşünür olmuştur. Kurumsal İktisat çalışmalarında ülkemizin önde gelen iktisatçılarından birisi olan Eyüp Özveren de Ülgener’in İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası adlı eserini Kurumsal İktisat düzlemine ışık tutması bağlamında değerlendirmiş aynı zamanda Sayar’ın kurumsal iktisat üzerine kaleme aldığı yüksek lisans ve doktora tezlerinin de Türk iktisat düşüncesinde söz konusu literatüre katkı kapsamında zikretmiştir (Özveren, 2007, ss. 9-10). Bu eserlerin dışında Ülgener, “İktisadi Gelişmenin Şartları ve Sınırları (1954-1955)” ve “İktisadi Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi (1959)” adlı makalelerinde de gösterişçi tüketim konusuna temas etmiştir.

gibi böyle bir yaklaşımın da kusurlu olduğu yakın dönemlerde yapılan arşiv çalışmalarıyla (ampirik araştırmalarla) ortaya konulmuştur.

Kısacası Sayar, Ülgener'in İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası adlı eserinde tespit ettiği hususlar ile amprisist tarihçilerin gün yüzüne çıkardığı münferit ampirik bulguların bazı noktalarda çeliştiğine dikkat çekmiştir. Buradan hareketle Sayar, Ülgener'in tespit ettiği noktaların farklı zaman ve zemin için tamamen geçerli olmayacağını dile getirmiştir (Sayar, 2006, s. 65). Son tahlilde kusur hanesine kaydetmede dikkate alınabilecek bu hususlar, Ülgener'in Osmanlı-Türk toplumunda muhtelif maddi-manevi faktörlerin tetiklemesi sonucunda beliren, insan-madde ilişkisindeki mesafeli duruş tespitinin önemini gölgelemeyecektir.

İktisadi Liberalizm ve İktisadi Korumacılık Arasında Salınım Gösteren Ülgener-Sayar Çizgisi

İktisadi sistemler, modern ve temel anlamda, iktisadi hürriyetçilik (kapitalizm) ve iktisadi eşitlikçilik (sosyalizm) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İktisadi hürriyetçiliğin temeli birey-a priori bağlantısı olup bireyin piyasaya bağlantısı soyut-metafizik düzlemde kurgulanmıştır. Fakat insan-madde ilişkisini vurgulayan bu bağlantının (teorinin) soyut-metafizik olmaktan kurtulabilmesi için somut gerçekle (pratikte) kurduğu bağların test edilebilirlik/yanlışlanabilirlik mihengine vurulması (birey-a posteriori bağlantısı) gerekmektedir (Sayar, 2006, ss. 151-152).

Öte yandan iktisadi hürriyetçiliğin iki temel iktisat siyaseti bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve en esaslısı, iktisadi liberalizm iken diğeri iktisadi korumacılıktır. İktisadi liberalizmin birey-a priori ve birey-a posteriori versiyonları varken iktisadi korumacılıkta devlet-ekonomi bağlantısı toplum-a priori ve toplum-a posteriori çerçevesinde işlemekte olup bireyi devlet servisleriyle himaye eden bir özellik göstermektedir. Bununla birlikte bireyin belirmesi ve iktisadi hürriyetçiliği ayakta tutacak unsurların gelişimi hususu akan-zamanlı (historic) bir araştırmanın konusudur. Bu kapsamda toplumlar, iktisadi hürriyetçiliğe yönelirken birey-toplum ilişkisinde bireyin toplumdan atomize oluşu ilk aşamada iktisadi korumacılık kanalıyla sağlanmıştır. Buradan hareketle iktisadi liberalizme açılan yolda bireyin kristalleşmesinde iktisadi korumacılığın önemli bir işlev üstlendiği hatırd tutulmalıdır (Sayar, 2006, s. 152, 154-155).

Çizilen bu genel çerçeve ışığında öncelikle hem Ülgener'in hem de Sayar'ın toplum-ekonomi bağlantısında bireyi dışlayan iktisadi eşitlikçi bir sistem anlayışı dışında kalarak iktisadi hürriyetçilik düzlemini esas aldıklarını vurgulamak gerekmektedir.

Fakat hoca-talebe arasında iktisadi hürriyetçiliğin siyasaları konusunda bazı görüş farklılıkları bulunmaktadır. Söz konusu farklılaşmanın temelinde ise hiç şüphesiz zaman-mekân-insan ölçütü bulunmaktadır. Her iki düşünürün de yaşadığı zaman dilimi, yetiştikleri vasat ve buldukları mekânlar ile hemhâl oldukları insanlar, fikirlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Sayar'a (2007, s. 31) göre Ülgener, bilhassa 1975 sonrası yayınladığı makalelerle Türkiye'de iktisadi hürriyetçiliğin (ıslah edilmesi yolunu tercih ederek) en bilinçli savunucularından birisi olmuştur. Ülgener, Türkiye'de dönemin şartları uyarınca iktisadi liberalizmin siyasalarına yönelmeden, iktisadi dengeyi tesis etmede Keynesçi planlama anlayışı doğrultusunda iktisadi korumacılığı benimsemiştir. Bu noktada Ülgener'in Türkiye için Hayekvari kendiliğinden düzen anlayışının yani tevekküle açık bir bekleyişin dışında hareket ettiği açıktır. Bu da Ülgener'in iktisadi liberalizmin a priori cihetine mesafeli durduğunu göstermektedir. Esasında Ülgener, Türkiye gerçeğinde iktisadi liberalizmi mümkün kılmayan Osmanlı mirasının köklerini akan-zamanlı zihniyet araştırmaları ile tespit etmiş, bu doğrultuda bireyin sönük kaldığını ve maddeyle olan mesafeli tutumunu ortaya koymuştur (Sayar, 2006, s. 162, 165-166, 168).

Ülgener'in Keynesçi müdahale düşüncesiyle temasa geçene kadarki süreçte devletçi iktisat politikalarına karşı duyduğu temel sıkıntı, bu uygulamaların irrasyonelliğe açık oluşudur. Bu nedenle iktisadi korumacılığın toplum-a posteriori gerçeğini aramaya yönelmiştir. Diğer taraftan Ülgener, 1930-1939 arasında planlama yoluyla uygulanan devletçi iktisat politikalarını ana hatlarıyla başarılı bulmuş, 1939-1945 arasında da devletin piyasaya müdahale etmesi hususunu savaş şartları gereğince kaçınılmaz görmüştür. Bu hususta Ülgener'in temel arayışının ve itirazının şu noktada düğümlendiği anlaşılmaktadır: İktisadi korumacılıkta toplum-a priorinin yol açtığı kusurları toplum-a posteriori bağlantısı içerisinde teorinin ve siyasaların ölçülebilmesi-test edilebilmesi bağlamına çekerek rayına oturtmaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye'de List-Gökalp çizgisinde uygulanan iktisat politikalarının irrasyonelliğe-ölçülemezliğe açık taraflarından rahatsız olmuş, bunu Keynesçi planlama anlayışıyla rasyonel-ölçülebilir bir çizgiye çekmeye çalışmıştır (Sayar, 2006, s. 168). Bu doğrultuda Ülgener'in çarpan ve hızlandıran mekanizmalarını esas alarak iktisadi korumacılık çizgisinde üretimi, yatırımı ve istihdamı artıracak politika arayışını öncelikle "İktisadi Gelişmenin Şartları ve Sınırları... (1954-1955)" adlı makalesinde işlediği görülmektedir (Ülgener, 2006c, s. 192).

Zamanın ve zeminin gerektirdiği şartlar doğrultusunda Ülgener'in yöneldiği iktisadi korumacılık anlayışının gerek birey gerekse de firma düzeyinde eksik yön-

leri bulunmakla beraber rasyonelleşme-bireyleşme yolundaki katkılarını dikkate almak gerekmektedir. Bununla birlikte Ülgener ve Sayar, ölçülebilirlik esasından yoksun olan iktisadi korumacılığın en önemli sorununun neticede irrasyonelliği ve özellikle de bürokrasiyi besleyeceğini düşünmüşlerdir. Bu noktadan hareketle Ülgener, “biz adam olmayız” anlayışı gibi tarihperestliğin tuzağına düşmemek için bireyin belirebilmesinin ve maddeye mesafeli tutumun kırılabilmesinin yollarını iktisadi liberalizm dışında aramıştır (Sayar, 2006, ss. 166-167, 169). Bu bağlamda Ülgener’in Keynes iktisadına yönelmesinde 1880’lerden itibaren dengesini/ayarını kuramayıp süregelen korumacı iktisat politikalarına sağlam bir teorik zemin araması itici unsur olmuştur. Kısacası dönemin Türkiye ekonomisinde az gelişmişliğin kırılmasında, devlete düşen rolün ne olduğu hususunda Keynesyen teoriyi esas almıştır (Sayar, 2007, s. 131).

Bir başka cihetle Sayar, Ülgener’i Keynesçi fikirlere yaklaştıran temel hususun, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e tevarüs eden bätini tasavvuf anlayışının insan-madde ilişkisindeki yaptırım gücünün kırılması olduğunu ifade etmiştir. Weberyen bir adese yedeğinde, Keynesyen iktisat politikalarına yönelmesinde sıhhatli-rasyonel bir iş organizasyonunun (firmanın) oluşumunu beklemesi etkili olmuştur. Bu doğrultuda Ülgener, rasyonel iktisadi bireyin dolayısıyla firmanın Türkiye gerçeğinde oluşabilmesi için iktisadi korumacılık anlayışı çerçevesinde Keynes-Kahn çarpan mekanizmasını temel alarak devletin otonom yatırımlar kanalıyla emeğe ve sermayeye dinamizm kazandırabileceğini düşünmüştür. Bu hususta önemli ölçüde başarı sağlandığı takdirde iktisadi liberalizme giden yolda kapı aralanmış olacaktır (Sayar, 2006, s. 54, 169-170).

Ülgener’in düşünce dünyasında Weber’in akan-zamanlı makro kozmostaki firması ile Marshall’ın nokta-zamanlı (ahistoric) mikro kozmostaki firması arasındaki temel farkın ilki, firmanın belirmesinde etkili olan hususları toplumsal-tarihî zeminde araştırırken ikincisi, mikro kozmosta firmanın ölçülebilir boyutlarını tespit etmesi gerçeğidir. Makro-mikro ayrımında Ülgener için esas olan yaklaşım, historic olanı ahistoricte eriten idealize olmuş bir kavrayıştır. Bu normun doğru olduğu varsayılsa dahi Türkiye’nin Osmanlı’dan aldığı maddi mirasın söz konusu norm ile uzaktan yakından bir bağlantısı yoktur. O hâlde idealize edilen bu normun normale dönüştürülebilmesi yolunda Ülgener, Keynesçiliği hesaplanabilir bir iktisat politikası sunduğu için benimsemiştir (Sayar, 2006, s. 174).

Ülgener, Keynes’den etkilenmekle birlikte bu etkileniş bir Keynesyen iktisatçılığa dönüşmemiş, bu bağlamda Keynes’e de bazı noktalarda eleştiriler yöneltmiştir. Ülgener, objektif bilgi küresinde apriorizme hiçbir zaman iltifat

etmemiş, iktisadi düşünce bağlamında temas ettiği tüm düşünürleri tahlil ve tenkit süzgecinden geçirmiştir (Sayar, 2007, s. 358). Bu açıdan Ülgener'in Hansen rehberliğindeki Keynesçiliği ve bu doğrultuda kaleme alınan Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme (1962) adlı kitabı dikkatle tetkik edilmelidir. Bu tetkik neticesinde görülecektir ki Ülgener'in salt nokta zamanlı Keynesyen teori ile Türkiye'nin az gelişmişlik sorunlarına yaklaşmadığı ayrıca az gelişmişliğin akan zamanlı boyutunu içeren kısmına da Alman Tarihçi Okul ve bu çerçevede yer alan Weberyen yöntemle eğildiği anlaşılacaktır. Bu yaklaşım biçimi Ülgener'i teslimiyetçi, kopyacı ve aktarmacı olmaktan çıkararak temkinli ve eleştirel akli kullanan bir iktisatçı-düşünür kılmıştır (Sayar, 2006, s. 49).

Ülgener, artan kamu harcamalarının toplumda hangi kesimlerin çıkarına yaradığını ve devletin ekonomideki artan ağırlığının olası sonuçlarını tahlil edememiştir (Sayar, 2011a, s. 411). Sayar (2006, s. 55, 173-174)'a göre Ülgener, esas aldığı Keynesçi planlama anlayışının politikacıların elinde popülizme feda edilerek savruk ve hesapsızca harcamalara boca edildiğini ve bu çizgide sürdürdüğü mücadeleden tarihperestliğin galip çıktığını görmüştür. Bu kavrayışa rağmen mesaisini diğer ilgi alanlarına yoğunlaştırması ve sağlık sorunlarının da tetiklemesiyle, 1975'lerde Keynes düşüncesinin çözülüşüne ya da makro iktisat reçetelerinde iktisatçıların uzlaştıkları pozitif bir normun tesis edilemediği meselesine uzak kalmıştır. Bu noktada 1950'lerden 1980'lere uzanan çizgide siyasi istikrarsızlıkların ve Keynesçi politika reçetelerinin uygulanmasında dengenin kaçırılmasının en ağır bedelini fiyat istikrarı ödemiştir. Hâl böyle iken Ülgener'in canıgönülünden Keynesçi düşüncenin bir tilmizi olduğunu söylemek güç gözükmektedir.

Ülgener, neoklasik iktisadi pozitif cihetiyle Marksizmin karşısında savunmuştur. Fakat bu nokta, neoklasik iktisadın siyasalarını savunma tarzında tefsir edilmemelidir. Bu bağlamda Sayar, Türkiye'nin ve dünyadaki gelişmelerin iktisat araştırmalarını işsizlik sorunu üzerine yoğunlaştırdığı bir dönemde, Ülgener'den neoklasik iktisat savunusu beklemenin imkânsız olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Ülgener, söz konusu şartların da etkisiyle neoklasik iktisadın içörgüsüne eğilememiş (Sayar, 2006, s. 178, 180), pozitif iktisadın ana damarı mahiyetindeki neoklasik iktisat teorisine 1970'ler itibarıyla gecikmeli olarak ısınmıştır (Sayar, 2007, s. 264).

Neticede Ülgener, Weberyen analize yönelerek Klasik İktisat düşüncesini ve Keynesyen iktisada yönelerek de neoklasik düşünceyi yeterince irdeleyememiştir (Sayar, 2007, s. 264, 359). Buna göre Sayar'ın, hocası Ülgener'le Keynesçilik hususunda hemfikir olmadığını ifade etmek mümkündür.

Bu başlık altında dikkatleri celbeden diğer konu ise İslam iktisat düşüncesi çerçevesinde fiyatlara müdahale edilmesi veya edilmemesi meselesidir. Sayar ve Ülgener, fiyatlar hususunda İslam'ın temel ilkelerini (Kur'an ve Hadis) esas alarak liberal bir yaklaşım tarzını benimsemişlerdir. Fakat Sayar'ın fiyat serbestisine yaklaşımı Ülgener'den daha kuvvetli bir ferdiyetçi damar taşımaktadır. Nitekim Sayar, İslam'daki ferdiyetçi karakterin bir yansıması olarak fiyatların oluşumunu görünmez bir elin hareketine bırakan anlayışın, İslam devlet felsefesinin ortadan kalkmasıyla¹³ İslam devletlerinin birçok hususta İslamiyet öncesi Doğu toplum modeline yöneldiklerini ileri sürmüştür. Fiyatlara müdahale olgusunun da bu değişim neticesinde yeniden belirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Sayar, Ülgener'in fiyatlara müdahale edilmesini haklı kılan sebepler üzerinde durmasına karşın fiyatların serbestçe belirlenmesine engel olan nedenleri ilgili yazısında sorgulamadığını belirtmiştir. Bu doğrultuda Sayar, İslam tarihinde Ümeyye oğullarının (daha sonra Emeviler) tahta geçmelerinden itibaren devletin bireysel gelişme kanallarını tıkayan uygulamalarına dikkat çekmiştir (Sayar, 2006, s. 163).

Sayar, Ülgener'in mezkûr müdahalelere gerekçe teşkil eden hususları incelediği "İslâm Hukuk ve Ahlâk Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri (1944)" adlı makalesine atıfta bulunmakla beraber ilgili gerekçelerin İslam dışı modeller esas alınarak ortaya konulduğunu öne sürerek farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Sayar'a göre narh uygulamasının meşruiyetine piyasadaki birtakım ahlaki tehlikeler zemin hazırlamıştır. Mevzubahis realiteye işaret etmekle birlikte Sayar, narh uygulamasına atfedilen önemin fikrî bir altyapısının bulunmadığını ileri sürmüştür. Bu minvalde nass-ı kat'î ile örf arasında bir tür uyumsuzluk olduğunu, neticede bu sorunu aşmada geleneklerin tercih edildiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca fiyat esnekliği hususunda Kur'an-ı Kerim'de Nisâ Sûresi 29. ayete ve bazı hadislere işaret ederek narhın fikrî altyapısının olmadığını savunmuştur (Sayar, 2011a, s. 78).¹⁴

Esasında fiyatlara müdahale edilmesi/edilmemesi konusunda, pergelin sabit ayağı olarak nassları temel ölçüt olarak dikkate alınması gerekli olduğu gayet aşîkârdır.

13 Sayar, burada muhtemelen dört halife döneminin ertesinde Emevi saltanatının başlamasını kastetmektedir.

14 Fiyatlara müdahale edilmemesi konusunda Tabakoğlu (2005, s. 127), temel alınan Hadis-i Şerifin ithal malları ile ilgili olduğunu, o dönemde fiyat tespiti yapılması istenen mallar hususunda müdahaleci bir politikadan kaçınılarak fiyat serbestisine kapı aralandığını, böylelikle olası mal darlığı ve karborsa sorunlarının belirmesinin engellenmesine çalışıldığını ifade etmiştir. Bu noktada Sayar'da şu sorunun cevabının aranması gerekmektedir: Fiyatlar hususunda büyük ölçüde liberal bir çizgi takip edilmiş olsaydı, kurgulanan fert ve firma tipi Osmanlı gerçeğinde belirebilir miydi? Geniş ölçekte tetkik edilmesi gereken bu noktaya, ilk adımda kolay ve tatmin edici bir cevap verebilmenin zor olduğunu düşünüyorum.

Fakat reelin normu zorladığı noktalarda, narhın ölçütü, seviyesi, uygulanacağı mallar ve hizmetler ile ilgili zaman ve zemin de göz önünde bulundurularak pergelin dinamik ayağına (realitenin gerektirdiği şartlara) hareket alanı açmak da kaçınılmaz gözükmektedir. Aksi takdirde serbestlik ve müdahale gibi iki zıt kutbun arasındaki makas gereğinden fazla açılacaktır. Buna göre pergelin sabit ayağı olan temel ilkelere aşırı odaklanma, değişen-dönüşen zamanın ve zeminin koşulları karşısında manevra kabiliyetini zayıflatabilecektir. Öte yandan pergelin sabit ayağına yeterince önem vermeden, zamanın ve zeminin gerektirdiği ve reel hayatın zorunlu kıldığı müdahalelerin ayarını keyfice ve ölçüsüzce tüm mal ve hizmetlere genişletme riski de hesaba katılmalıdır. Sonuç olarak (fiyatlara) müdahale kaçınılmaz ise uygulanacak politikaların ölçülebilir-hesaplanabilir olmasına azami derecede dikkat edilmeli, müdahalenin süresi tespit edilen istikrar düzeyi ile uyumlu olmalıdır.

Test Edilebilirlik-Yanlışlanabilirlik ve Anlayıcı-Yorumlayıcı Yöntem Arasında Ülgener-Sayar Çizgisi

İktisadın insan-madde ve insan-insan ilişkilerine açılan iki temel boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki bireyi tarihten, siyasetten, toplumdaki ve ahlaki değer yargılarından yalıtarak (ahistoric, apolitic, asocial ve amoral) açıklayıcı (explanatory) bir usulle ele alırken diğeri bireyi söz konusu unsurların içerisinde yoğrulan (historic, politic, social ve moral) bir varlık olarak anlamaya dayalı (verstehen) bir yöntem kapsamında değerlendirmektedir. Bu bağlamda ilk elde, Ülgener'i ve Sayar'ı her iki yönetime açık birer iktisatçı olarak nitelemek mümkündür. Bununla birlikte anlamaya dayalı insan-insan ilişkisi kapsamında her iki ismin müşterek bir düzlemde bulduklarını söylemek mümkün iken, aynı hükmü insan-madde ilişkisi kapsamında açıklayıcı metoda dayalı çalışmalarını için ileri sürmek biraz güçtür. Bu noktada her ne kadar derin ayrımlar söz konusu olmasa da birtakım farklı açıklama tarzları geliştirdikleri belirtilebilir.

Ülgener, insan-madde ilişkisinde Hansen rehberliğinde Keynes'i esas alarak iktisadi korumacılık çizgisinde araştırmalarını sürdürmüştür. Bununla birlikte iktisadi gelişme ve az gelişmişlik konularında Keynesçi normlara bütünüyle bel bağlamamıştır. Bu noktada eleştirel aklın rehberliğinde, insan-insan ilişkisinin sunduğu engin araştırma olanaklarının ikramıyla Sombart, Weber, Veblen ve Schumpeter gibi düşünürlerin ufuk açıcı yaklaşımlarından istifade etmiştir.

Öte yandan Sayar, iktisadi olguların kuşatılmasında metodolojik olarak iki farklı yaklaşımdan istifade etmiştir. İlki, Hutchison'ın insan-madde ilişkisini nokta

zamanlı bir düzlemde açıklamaya dayalı yöntemini esas almasıdır.¹⁵ Bu noktada Hutchison'ın iktisada yaklaşım tarzına ve metodolojik anlayışına öz olarak temas etmek gerekmektedir. İktisatta genel kanunlar yerine eğilimlerin varlığını esas alan Hutchison, belirsizlik ve eksik bilgi gibi temel sorunlar karşısında iktisatçının önünü bir parça görebilmesi adına metodolojik bir çerçeve oluşturmuştur. Bu doğrultuda evvela bilimsellik ölçütü bağlamında L. Wittgenstein ve mantıksal pozitivistlerin katkısıyla fizik-metafizik ayrımını benimsemiştir. Bu aşamada deneylebilirlik ölçütünü mantıksal pozitivistlerden ödünç almıştır. Sonrasında Viyana Çevresi ile kurduğu bağ, fizikalizme yönelmesine yol açmış ve bu yolla totolojiye düşen iktisat teorisinin önermelerinin postüllara dönüşmesini engellemeyi arzulamıştır. Sıhhatli bir yöntem arayışı neticesinde F. Kaufmann ile yolları kesişen Hutchison, ondan da analitik ve sentetik öneriler ayrımı bilgisini edinmiştir. Söz konusu ayrım ışığında, analitik önerilerin test edilemez nitelik taşıyıp totolojik olduğunu, sentetik önerilerin ise test edilebilir olup a posteriori kapsamında değerlendirilebileceği anlayışına ulaşmıştır. Son olarak K. Popper'ın yanlışlanabilirlik kriterini iktisada taşıyarak metodolojik kurgusunu tamamlamıştır (Sayar, 2012, s. 96, 123-124, 138).

Hutchison, bilim felsefesindeki değişmelerin de bir parça tesiriyle metodoloji anlayışında yumuşama emareleri göstermiştir. Bu doğrultuda *Knowledge and Ignorance in Economics* (1977) adlı eserinde tarihsel ve kurumsal araştırma sahalarına da kapı araladığını söylemek mümkündür. Şöyle ki Hutchison, belirsizlik ve tahmin edilemezlik kapanına yakalanmamaya çalışan iktisatçılar için kurumsal çalışmaların kaçınılmaz bir liman olduğunu vurgulamıştır (Buğra, 2008, ss. 242-243, 375). Bu liman aynı zamanda Sayar'ın da iktisadi olguları kavrayabilme anlamında yöneldiği yöntemlerden bir diğerini teşkil etmektedir. Kısacası ilk yöntemle göre Hutchison'dan hareketle Sayar, iktisat teorilerinde öncelikle sentetik önerilerin artışını önemsemekte, sonrasında bunların test edilebilir olmasını ve nihayetinde yanlışlanabilir nitelik taşımasını esas almaktadır.

Sayar, benimsediği ikinci yöntem doğrultusunda ise Weber ve Ülgener'den hareketle insan-insan ilişkisini akan zamanlı bir düzlemde anlamaya dayalı bir yön-

15 Bu hususta Kaymakçı (2013, s. 171, 216-217), Hutchison'un iktisat metodolojisi tartışmalarında rotanın a posteriori eksenine kırılmasında mühim bir sima olarak temayüz ettiği dikkat çekmiştir. Nitekim Hutchison, iktisat teorisinde varsayımların test edilebilirlik-yanlışlanabilirlik mihengine vurularak ele alınması gerektiğini savunarak apriori-a posteriori ikileminde ikinci kanadın tepe noktası isimlerinden birisi olarak zikredilmiştir. Keza Demir (2012, ss. 91-92), Hutchison'un hem mantıksal pozitivistlerin görüşlerini hem de K. Popper'ın yanlışlanabilirlik prensibini iktisat metodolojisine kazandıran bir kişi olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Hutchison, öncelikle mantıksal pozitivistlerden mülhem iktisat teorisinde analitik ve sentetik önermelerin test edilebilirlik ölçütü temelinde tefrik edilmesi gerektiğini akabinde ise test edilebilir varsayımlar ve teoriler vasıtasıyla pozitif iktisadın ilerlemesinin mümkün olabileceğini ifade etmiştir.

temle tahlil etmiştir. Bu kapsamda iktisat tarihi ve iktisat sosyolojisinin keşiştiği noktalarda araştırmalarını sürdürmüştür (Sayar, 2012, ss. 15-16). Ülgener, Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde inşa ettiği normu ve/veya yön-temsel çerçeveyi, Osmanlı-Türk toplumu reeline sistemli bir şekilde uygulamışken; Sayar, Klasik İktisat düşüncesinin Osmanlı'ya giriş kanallarını tespit ederken Osmanlı insanının zihniyetini de dikkate alması açısından Weber-Ülgener yöntemini kullanmıştır. Söz konusu yöntemin tatbik edilmesinde ise din ve ekonomi arasındaki etkileşimin Ülgener'den esinlenerek acausal (iki-yönlü, karşılıklı etkileşim) çerçevede ele alınması gerektiğine işaret etmiştir (Sayar, 2011b, s. 19, 23, 158). Bunun dışında Sayar, Ülgener'in de temas ettiği gösterişçi tüketim olgusunu, kurumsal iktisat başlığı altında daha kapsamlı araştırmalar ile takviye etmiş ve geliştirmiştir.

Hem Ülgener hem de Sayar, insan-madde ilişkisinin yarattığı mekanikleşme ve ruhi bunalımı insan-insan ilişkisinin sunduğu daha gerçekçi imkânlar ölçeği ile aşmaya çalışmışlardır. İnsan-madde ilişkisine sıkışan iktisat teorisinin insanını, onu çevreleyen dar kalıpların dışına çıkarmada Ülgener ve Sayar, disiplinlerarası bir yaklaşımla tarihe, edebiyata, felsefeye, sosyolojiye ve tasavvuf araştırmalarına yönelmişlerdir. Böylelikle günümüz insanın şekillendirdiği iktisadi hayat layıkıyla anlaşılmalı olacaktır. Bununla birlikte Sayar, insan-madde ve insan-insan ilişkilerinden hareketle Ülgener'de insan-insan ilişkisinin son kertede belirleyici olduğunu vurgulamıştır (Sayar, 2007, s. 256, 259).

Sayar'ı, insan-insan ilişkisi bağlamında reel hayatta maddenin artan yaptırım gücü karşısında Ülgener'den farklı kılan şu noktaya işaret etmek gerekmektedir. Ülgener'in bilhassa bätini tasavvuf akımlarının etkinliğinden ötürü tasavvufu Osmanlı'da Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevi ile noktalağığı dolayısıyla tasavvufun Osmanlı'dan Cumhuriyet'e akan çizgisine kayıtsız kalmasına karşın¹⁶ Sayar, Süheyl Ünver'in tarih ve tasavvuf arasında kurduğu iyimser-hassas dengeye teveccüh etmiştir (Sayar, 2007, s. 15).

16 Bu noktada Yahya Kemal Beyatlı'nın (1962, s. 126) şu mısraları Ülgener'in yaklaşım tarzını aksettirmektedir:

*Abâ var, post var, meydanda er yok;
Horâsân erlerinden bir haber yok
Uzun yollarda durdum hiç eser yok
Diyâr-ı Rûm'a gelmiş evliyadan!*

*Tecelligâh iken binlerce rinde,
Melâmet söndü Şark'ın her yerinde,*

...

Sayar, Ülgener'den farklı olarak insan-insan ilişkilerini konu edinen zihniyet araştırmalarının metodolojik farklılığını ve sıhhat derecesini de vuzuha kavuşturmaya çalışmıştır. Sayar'a (2006, ss. 178-179) göre zihniyet araştırmaları metodolojik olarak belirli bir zemin ve zamanı içermek zorunda olduğu için akan-zamanlıdır. Zihniyet araştırmalarında belli bir meselenin çözüme kavuşturulmasında ideal tipler yöntemi önemli bir işlev görmektedir. Mevzubahis yöntem, tarihin belli bir kesitine ışıklar salması açısından kıymetli olmakla birlikte bilimsel değildir. Sayar (2007, s. 272), Ülgener'in yazılarında ideal tipler ve teori (model) ayrımının net bir şekilde ele alınmadığına dikkat çekmiş, metodolojik zeminde yürüyen bu ayrışmada ideal tipler yönteminin akan zamanlı araştırmaların, teorinin ise nokta zamanlı araştırmaların belkemiği olduğunu belirterek açıklık kazandırmıştır.

Ülgener ve Sayar, sadece kurgulanmış normların belli bir olguyu tüm yönüyle kuşatacağını iddia etmemişler, kurgudan (normdan) önce amprisizmin sunduğu veriler ışığında hareket edilmesi gerekliliğini salık vermişlerdir. Sonuç olarak elde edilen yeni ampirik verileri, bir kurgu adesesıyla değerlendirmenin gerekliliğine dikkat çekmişlerdir. Bu şekilde bir yol izlendiği takdirde fikrî-spekülatif tarihçilik de sıhhatli bir zeminde yürümüş olacaktır (Ülgener, 2006a, s. 14; Sayar, 2006, ss. 243-244).

Sayar, Hutchison rehberliğinde iktisat teorisinde amprisist çizgide test edilebilirlik-yanlışlanabilirlik anlayışına büyük ölçüde bağlı kalırken iktisat tarihi alanında da amprisist çalışmaların önemini ve katkısını vurgulamıştır. Bununla birlikte iktisat teorisinde test edilebilmenin eşğine varmış unsurların (din, töre, örf, âdet ve gelenekler gibi kurumsal faktörler) da önemine işaret ederek amprisizmle açıklanamayacak hususların varlığına dikkat çekmiştir. Bu anlamda hocası Hutchison'ı da eleştirel aklın süzgecinden geçirerek salt bir aktarıcı olmadığını göstermiştir. Hâl böyle iken, Sayar'ın Ülgener'in zihniyet çalışmalarına, kendi tabiriyle ultra-amprisist yazarlarca yöneltilen haksız eleştirilere ve hafife alınacak bazı ifadelerle karşı tavrı alışılabilir gözükmektedir. Tekrarlamak gerekirse Ülgener ve Sayar, gerek iktisat teorisi gerekse de iktisat tarihi alanlarında amprisist çizgide sarf edilen çabaların önemini ve katkılarını öncelikli olarak vurgulamışlardır. Buna karşın her olgunun amprisist yöntemle test edilebilme-yanlışlanabilme kıstasından geçme gibi bir zorunluluğunun bulunmadığına dikkat çekmişlerdir (Sayar, 2007, s. 78).¹⁷

17 Sayar'ın (2007, s. 78) bu hususta -hocası Ülgener gibi- temel aldığı ölçütlerden birisi "objektif bilginin açıklanabilirliği ile subjektif bilginin anlaşılabilirliği" ayrımıdır.

Sonuç Yerine

Türk iktisat düşüncesinde Ülgener-Sayar çizgisini konu alan bu makaleye bir son söz yazmak yerine çalışmanın bir mukaddime niteliğinde olduğunu hatırlatmakta fayda bulunduğunu yinelemek isterim. Muhtemel eksikliklerle beraber Ülgener-Sayar düşünce çizgisi ana hatlarıyla bu çalışmada özetlenmiştir.

Evvela insan-insan ilişkisi çerçevesinde analiz ettikleri iktisadi geri kalmışlık meselesini izafi olarak algıladıkları, bunun arka planında da öncelikle maddi koşulların etkisine (ticari, teknik ve siyasi) önem atfettikleri söylenebilir. Dinî-tasavvufi amiller ancak maddi düzlemde rekabet gücünün kaybedilmesinden sonra devreye girebilir. Bu da toplumsal tabakalaşmada tavandan tabana yani geniş halk kitlelerinin maddeye, çevreye ve zamana karşı mesafe bilinci geliştirmesiyle mümkün olmaktadır. Mesafeli duruşu kader, tevekkül, çalışma, üretim, irade vs. gibi kavramların bâtni tasavvuf yoluyla anlam erozyonuna uğraması besleyip tahkim etmektedir. Bu noktada sadece dîni-tasavvufi faktörler üzerinde durdukları eleştirisi yerinde olmayacaktır. Aksine diğer sebeplere ana hatlarıyla işaret etmekle iktifa edip iktisadi geri kalmışlık (bağımlı değişken) analizinde dinî-tasavvufi amillere bir bağımsız değişken olarak odaklanmışlardır. Söz konusu bağımsız değişkeni de asıl müsebbib olarak değil maddi/nispi gerileyişin pekiştirici unsuru olarak mütalaa etmişlerdir. Dolayısıyla tasavvuf/tarikat erbabının bâtni tasavvuf eleştirisini tahrip edici bir hamle olarak algılamak yerine İslam (norm)-Müslüman (reel) ayrımı ışığında öncelikle kader, şura, hürriyet, tevekkül, çalışma, teslimiyet, itaat, üretim, zaman, irade, fonksiyonel akıl (taakkul) vs. gibi kavramların aslına rücu ettirilmesi yönünde bir çabaya girişmesi yerinde olacaktır.¹⁸

İktisadın insan-madde ilişkisine karşılık gelen nokta zamanlı iktisat teorisi ile insan-insan ilişkisini kuşatan akan zamanlı iktisat tarihi/iktisat sosyolojisi ayrımını esas almanın Ülgener-Sayar çizgisini değerlendirme noktasında faydalı olacağını söylemek mümkündür. Buna göre iktisadi hürriyetçi bir sistem içerisinde iktisat teorisi ahlaki (moral), siyasi (politic), içtimai (social) ve tarihî (historic) düzlemden ayrıştırılarak amoral, apolitic, asocial ve ahistoric bir kimliğe bürünmüştür. Ülgener ve Sayar, iktisadın bu karakterinden rahatsız olmakla birlikte siyasalar noktasında

18 Bu özeleştiri damarı çalışmadığı takdirde ticaret ve siyaset ile sıhhatli bir bağ kurulamayacağı açıktır. Neticesi ise sosyal psikiyatri tarihimiz açısından daha acıdır: Söz konusu kavramlara farklı manalar yükleyerek peşine adam toplama, ticari ve siyasi makamlara hırsla sarılma ve hizipleşme gibi hadiseler içtimai, iktisadi ve siyasi buhranların temadisine yol açacaktır. Yüz yıla yaklaşan cumhuriyetimiz bunun farklı örnekleriyle doludur. Bunun tedavisinin ise eleştirel aklın rehberliğinde çok yönlü bir çaba ve müşterek tartışma zeminini gerektirdiğine işaret etmekle iktifa edelim.

farklılaşma temayülü göstermişlerdir. Ülgener, Keynesçi çizgide iktisadi korumacılığın teorik ve politik çerçevelerini ihtiyatlıca benimserken Sayar, Hutchison rehberliğinde iktisadi liberalizmin teorik ve pratik boyutlarını temkinli bir biçimde temel almıştır. Her iki düşünürün de mezkûr siyasarın ölçülebilir/test edilebilir a posteriori türlerini esas ittihaz ettikleri ıskalanmamalıdır. Keza söz konusu siyasarın sorgusuz sualsiz taraftarı ve aktarıcısı olmamışlardır.

Bu hususta insan-insan ilişkileri veçhesine yönelmeleri, burada da anlamaya dayalı (verstehen) yöntemi ve kurumsal iktisat araştırmalarını esas almaları, iktisadın soyutlamacı yönünden ve donuk birey tipinden kurtulmalarına, buradan hareketle insan-madde ilişkilerine eleştirel akıl adesesıyla yaklaşımlarına yol açmıştır. Bu çizgide Ülgener daha ziyade Alman Tarihçi Okul'un temsilcilerinden istifade ederken Sayar, halef olmanın sunduğu ilmî/kültürel zemini değerlendirerek Kurumsal İktisat müktesebatıyla söz konusu çizgiye katkıda bulunmuş ve zenginleştirmiştir. Yabancı menşeli okulların teorik, politik ve yönlemsel fikirlerini Osmanlı-Türkiye özeline tatbik ederken sadece nokta zamanlı çalışmalarla yetinmeyerek, o toplumun kurumsal, ekonomik ve politik yapısını anlayabilme adına akan zamanlı/tarih araştırmalarına inilmesinin, özellikle de arşiv araştırmalarının esas alınmasının zorunlu olduğunu vurgulamışlardır.

Sayar, Ülgener düşüncesinin sunduğu çerçeve ile birçok düşünürün ve kültür insanlarının dünyasına yönelmiş, bu yöneliş Ülgener'de eksik ve/veya kusurlu gördüğü noktaları da tashih ve ikmal etmesine zemin hazırlamıştır. Örneğin, Hutchison'un sunduğu metodolojik çerçeve ile Ülgener'in Türkiye şartlarının da zorlamasıyla yöneldiği Keynes iktisadında, pozitif iktisat-Keynes iktisadı arasında bulunan kusurları görebilecek-giderebilecek bir perspektife sahip olmuştur. Buna karşın Ülgener'in Weber'den (kısmen de Veblen'den) esinlenerek sunduğu metodolojik çerçeveye de amprisizimle açıklanamayacak hususların anlaşılması bağlamında Hutchison'ı eleştirel aklın süzgecinden geçirmiştir.

Vefatından 38 yıl sonra (2021) Ülgener'den bir iktisatçı-düşünür olarak iktisat teorisine ve iktisadi düşünceye katkılarından bahsedilebiliyorsa bu katkıda başta Alexander Rüstow olmak üzere A. Hansen ve J. Schumpeter'in payının yadsınamaz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Aynı şekilde Sayar'ın da bir iktisatçı-düşünür ve kültür tarihçisi olarak öne çıkmasında hocası Ülgener'in tesirine öncelikle yer vermek gerekmektedir. Yani Sayar için iktisadi düşüncede ve metodolojide Hutchison'ın ve insan-insan ilişkisinde olumlu bir adeseyle sahip olmada Ünver'in etkileri tartışılmaz olsa da, Ülgener'in bu sacayağında olmazsa olmaz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ülgener; iktisat teorisinde, iktisadi düşüncede, iktisat metodolojisinde, Osmanlı

tarihine/zihniyet dünyasına/tasavvuf düşüncesine açılmada Sayar'ın istifade ettiği düşünürlerin başında gelmektedir. Kısacası hem insan-madde hem de insan-insan ilişkilerinin anlaşılmasında Ülgener rehber konumundadır. Başta Hutchison ve Ünver olmak üzere Sayar'ın fikrî-kalbi gelişimini besleyen ilim ve kültür insanları; Ülgener'in derinlemesine anlaşılmasında, Ülgener'de işlenmeyen hususların kavranmasında ve Ülgener'de eksik ve/veya kusurlu görülen noktaların ikmal ve/veya tashih edilmesi bağlamında önem taşımaktadır.¹⁹

Neticede Sayar'ın kadirşinaslığı ve vefasının da önemli ölçüde etkisiyle bugün Ülgener'den ve onun düşünce çizgisinden bahsedebiliyoruz.²⁰ Bu bağlamda Sayar'ın Ülgener hakkında düşünülen/tasarlanan tez, kitap, makale, konferans, seminer vb. gibi çalışmaları desteklediği, şartlar elverdikçe bizzat katılım sağlayarak bir düşünce çizgisinin oluşumunda başat rol oynadığını söylemek mümkündür. Hülasa bu çaba ve katkıların semeresi olarak Sayar'ın, Ülgener'in hayırlı bir halefi ve Türk iktisat düşüncesinde Ülgener-Sayar ismiyle müsemma bir çizginin mimarı hüviyetine sahip olduğunu belirtmek kaçınılmaz bir borçtur.²¹

- 19 Buradaki yaklaşım tarzım, Ülgener dışında Sayar'a tesir eden diğer insanların sadece Ülgener'in anlaşılmasında mühim olduğu, bunun dışında önem taşımadığı biçiminde anlaşılmalıdır. Nitekim Ünver-Sayar çizgisini açıklamaya çalışırken bu sefer Ülgener başta olmak üzere Türk-İslam medeniyetine farklı dallarda hizmet eden ve katkıda bulunan diğer mütefekkir, mutasavvıf ve sanatkarların dünyasına girmek kaçınılmaz olacaktır. Son olarak Hutchison-Sayar arasındaki bağı analiz ederken Hutchison'da eksik ve/veya kusurlu olan noktaların ikmalinde ve/veya tashihinde başta Veblen ve Weber gibi iktisatçı-sosyologlar olmak üzere iktisadi düşüncenin başlıca temsilcilerinin görüşlerine başvurulması, bunun yanına Ülgener'in yaklaşımı da eklenerek ışık tutulması mümkün olacaktır. Esasında beşerî bilimlerle iştilal edenlerin belirli bir yöntem ışığında ve yöntemlerin hudutlarını çiğnemenin bu tarz disiplinlerarası çalışmalara girmesi, eleştirel aklın etkin bir biçimde kullanılması bağlamında önem arz etmektedir.
- 20 Bu çerçevede Sayar'ın Ülgener üzerine kaleme aldığı yazılara bakmakta fayda bulunduğunu ifade etmek isterim. Sayar, başta *Ülgener Yazıları* ve *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener* eserleri olmak üzere diğer çalışmalarında da yeri geldikçe Ülgener'e atıfta bulunmuş, davet üzerine katıldığı toplantı, konferans ve söyleşilerde doğrudan ve dolaylı olarak Ülgener'i akhselim, kalbiselim ve zevkiselim küreleri çerçevesinde anlatma çabası göstermiştir.
- 21 Ülgener-Sayar düşünce çizgisinin günümüzde öne çıkan takipçilerinden birisi de İÜİF'nden Özgün Burak Kaymakçı'dır. Bu kaniya varmamda Kaymakçı'nın Ülgener ve Sayar gibi nokta zamanlı iktisat teorisi ile akan zamanlı iktisat tarihini metodolojik zeminde birbirine karıştırmadan birlikte ele alma gayreti etkili olmuştur. Bu noktada Sayar'ın Kaymakçı'nın eseri (2015, ss. 9-11) için kaleme aldığı takdim yazısına bakmakta fayda vardır.

Sabri Ülgener and Ahmed Güner Sayar: A Line in Turkish Economic Thought

Mehmet Dinçaslan

Sabri Fehmi Ülgener and Ahmed Güner Sayar are among the rare names to have become prominent in modern Turkish thought regarding methodology, literary history, Sufism, and cultural history in a broader sense, particularly the history of economic thought and economic mentality. A significant knowledge- and culture-based relationship had been established between Ülgener and Sayar. By developing this relation, a research field came into existence that may be qualified as the Ülgener-Sayar line in Turkish economic thought.

They established this line over common ground with some differences in economic theory and policy, in the philosophy of economics and economic methodology, and also economic underdevelopment and development. Sayar's contributions, gratitude, and faithfulness in the formation of such a line is an undeniable fact. The purpose of this article is to detect the primary projection of the Ülgener and Sayar line on Turkish economic thought and to evaluate the web of interactions between them through the points on which they overlap and separate. This article has the characteristics of an introduction in terms of determining the essentials of their channels of interaction.

@ Assist. Prof., Karadeniz Technical University. mehmetdincaslan@ktu.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0002-8549-2627>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0634
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

Received: 8.01.2021
Revision: 21.05.2021
Accepted: 11.06.2021
Online First: 5.08.2021

The Intellectual-Speculative Approach in the Socio-Economic Analysis of Ottoman-Turkish Society

The research has been conducted as a socio-economic analysis of Ottoman-Turkish society and consists of studies discussing the social, economic, and political structure of the Ottoman Empire in the face of capitalism as it developed and Western society as it transformed. The studies can be reviewed under the main periods of the Ottoman Empire and Republic of Turkey based on their publication dates.

Within this scope, two main branches can be indicated in the research concerning the Ottoman Empire's socio-economic history that had been taken as the basis both for Ülgener and Sayar. The first among these is the positivist school of economic history, which adopted a research method based on the documents in the Ottoman archives; the second was the intellectual-speculative approach, which leans on Ottoman history using a sociological perspective.

According to Çakmak (2010, p. 130), the basis of positivist school of economic history reaches back to Mehmed Fuad Köprülü and the representatives of the approach in terms of the master-apprentice relationship in the history of economics (i.e., Ömer Lütfi Barkan and Mehmet Genç). Halil İnalçık and his documentarist approach may also be counted among them; however, he was not an economist. The representatives of the Weber method-based intellectual-speculative approach in terms of the master-apprentice relationship are Ülgener and Sayar, when focusing on their economist identities. Şerif Mardin may be also considered alongside them with his sociologist identity.

Sayar evaluated Niyazi Berkes within the scope of the intellectual-speculative approach with his work *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (1964), while Mümtaz Turhan did this with his work *Kültür Değişmeleri* (1951). According to Sayar, intellectual-speculative approach attempts to build historical data around an idealistic norm. A long-term analytical/historical review is needed of the research conducted within this scope. The need for accurate predictions requires a thorough examination of history. Like Turhan and Berkes, Ülgener approached the human-to-human relationship through historical sociology. Furthermore, Sayar stated the ultra-empiricist line of Barkan and İnalçık's thinking to have been focused on Ottoman economic history. Nevertheless, intellectual, speculative, and culture-focused mentality studies, which included Ülgener's, were ignored (Sayar, 2007, pp. 248–249, 400).

In addition, without prejudice regarding Sayar's point, his description of the researchers of documentarist-positivist history as being ultra-empiricists is

inappropriate. Clearly the adjective of ultra should be used cautiously, and all historians who conducted studies based on documents cannot be evaluated within such a scope. Thus, other resources are known to have been referenced on matters where document-based explanation channels had been obstructed.

The Approach to Economic Underdevelopment in Ottoman-Turkish Society

The economic underdevelopment problem should be emphasized to have been relatively discussed within the scope of Ülgener and Sayar, with a particular elaboration upon the cultural and moral elements. Within this scope, Sayar was significantly bound to his teacher, Ülgener, albeit with some different explanations. They can be said to be compatible in terms of esoteric Sufism mentality and feudal landlords. However, Sayar also considered the impact of elements such as Asiatic Turkish traditions and the dominance of political society (i.e., the state).

The Ülgener and Sayar line drew attention to the difference between the mentality of the first period of Islam and how Islamic communities had changed after the period of the four great caliphates in order to make an authentic analysis concerning Islamic communities in contrast to Weber's Eurocentric and Orientalist approach. They carried this difference further and differentiated the meanings of Islam (norm) and Muslim (real) as directed by the criteria of time, space, and humans. Then they added depth to the analysis and detected the difference between esoteric Sufism and Malamatiyya, in which the traces of Islamic economic morality are based on Sufism. In short, to qualify the line of Ülgener and Sayar as a Weberian transposition and to attach an orientalist label without considering such significant analytical differences would represent an inappropriate approach. They shifted the unfounded criticisms directed toward Islam and Sufism in the underdevelopment discussions to humans (Muslims), who had emerged with their quality to at least represent Islam and Islamic Sufism at the appropriate time and space. This slightly opened the door to the self-criticism of "Where did we make a mistake?" at the very least as Muslims and provided the basis for the question of how to be able to correctly understand Islam and Islamic Sufism within this opening and left important clues in terms of what needs to be done.

The Interaction Network Between Ülgener and Sayar Shows Oscillations Between Economic Liberalism and Economic Interventionism

Both Ülgener and Sayar can be said to have taken economic liberalism as the basis for avoiding economic egalitarianism and excluding the individual in the connection between society and economy. However, they had some different opinions concerning the politics of economic liberalism. Undoubtedly, the criteria of time, space and humans is available as the basis for their differences. The period and environment in which they grew up, the spaces in which they lived, and the people they met impacted the formation the ideas of both thinkers.

Within this scope, Ülgener can be said to have defended neoclassical economics against Marxism in its positivist form. However, this point should not be construed as a defense of the politics of neoclassical economics. Within this context, Sayar mentioned that, at a time when the happenings in Turkey and around the world caused economic research to focus on the problem of unemployment, expecting Ülgener to defend neoclassical economics was impossible, and thus Ülgener could not lean on the insight of neoclassical economics due to conditional impacts (Sayar, 2006, pp. 178, 180). In other words, Ülgener had opened up to an ahistorical theory of neoclassical economics as the main branch of positive economics (Sayar, 2007, p. 264). As a result, Ülgener had failed to examine the opinions of classical economics by focusing on the Weberian analysis and neoclassical opinions and by directing himself to Keynesian economics (Sayar, 2007, pp. 264, 359). In short, Sayar can be said to have disagreed with his mentor Ülgener in terms of Keynesianism.

The Network of Interaction Between Ülgener and Sayar in Terms of Testability, Falsifiability, Understanding, and Interpretation

Sayar used two different approaches to methodologically encapsulate economic situations. The first is Hutchison's method, which is based on explaining human-material relationships over an ahistorical level and takes theoretical economic issues as a basis. The other is exploring human-human relationships using a method based on understanding these relations on a historical level. Within this scope, he continued his studies at junction points of the history of economics and the sociology of economics (Sayar, 2012, pp. 15–16). Accordingly, Ülgener applied the norm and methodological frameworks that Weber had constructed in *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1905) to the reality of Ottoman-Turkish society, while Sayar had

detected the channels where classical economic thought had entered the Ottoman Empire, using the Ülgener's Weberian method while including the mentality of Ottoman society. In applying such a method, Sayar indicated that the interactions between religion and economics should be considered within an acausal framework by taking inspiration from Ülgener (Sayar, 2011b, pp. 19, 23, 158).

Both Ülgener and Sayar tried to overcome the depression and mechanization caused by the human-material relationship by using the scale of more realistic opportunities offered by human-human relationships. Ülgener and Sayar turned toward sociology and the history of economics based on an interdisciplinary approach to take the human part of the economic theory that had been stamped into the human-material relationship from the narrow mindscapes (e.g., ahistorical, amoral, asocial) surrounding them, the aim being to understand the economic life being formed by modern persons. Sayar additionally emphasized the human-human relationship to determine the final instance, as Ülgener's thought had been based on human-material and human-human relations (Sayar, 2007 pp. 256, 259).

Conclusion

The network of interactions and thoughts between Ülgener and Sayar can be summarized as an outline despite the limits and possible deficiencies of this study. Within this scope, identifying the differences between ahistorical economic theory (i.e., the human-material relations of economics) and the historical economic sociology/economic history surrounding human-human relation has been helpful.

Economic theory in capitalist systems was separated from the moral, political, social, and historical level and has adopted an amoral, apolitical, asocial, and ahistorical identity. Ülgener and Sayar were uncomfortable with this character of economics and showed a tendency to differ in terms of policies. Ülgener adopted the theoretical and political frame of economic interventionism along the Keynesian line, while Sayar has addressed the theoretical and practical dimensions of economic liberalism as directed by Hutchison. One should not overlook that both thinkers have taken these measurable and testable *a posteriori* types of policies. However, they did not support nor transmit *a priori* policies.

They turned to the human-human relationships and took up the *verstehen* [understanding] method, which ultimately freed them from the abstractions of economics and glassy types of humans and led them to approach human-material relations using a critical mind. While Ülgener took advantage of the representatives of

the German Historical School of Jurisprudence, Sayar contributed to the relevant line instead using his knowledge of institutional economics by evaluating the intellectual/cultural basis, which he presented as Ülgener's successor. They emphasized only ahistorical studies to be insufficient. In-depth historical research is required to understand Turkish society's institutional, economic, and political structure when applying the theoretical, political, and methodological opinions of foreign schools to Ottoman Turkey.

In summary, our responsibility unavoidably is to call Sayar a suitable successor to Ülgener as a result of Sayar's efforts and contributions, and Sayar has the identity of the architect of the Ülgener and Sayar line in Turkish economic thought.

Kaynakça | References

- Açıkgöz, H. (2005). *Cemil Meriç ile sohbetler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Beyath, Y. K. (1962). *Eski şiirin rüzgârıyla*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü.
- Buğra, A. (2008). İktisatçılar ve insanlar: Bir yöntem çalışması (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakmak, O. (2010). Osmanlı'da piyasa zihniyeti ve girişimcilik (Adam Smith yaklaşımına göre bir analiz). H. Kapucu, M. Aydın, İ. Şiriner, F. Morady ve Ü. Çetin (Ed.). *Politik iktisat ve Adam Smith* içinde (ss. 127-170). İstanbul: Yön Yayınları.
- Demir, Ö. (2012). İktisat metodolojisi (2. Basım). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Kasaba, R. (1990). Book review: Ahmet Güner Sayar. Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması. *New Perspectives on Turkey*, 4, 110-113.
- Kaymakçı, Ö. B. (2013). *Bilim felsefesi ışığında iktisat metodolojisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaymakçı, Ö. B. (2015). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tarihi-düşünsel bir deneme: Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özveren, E. (2007). Önsöz. E. Özveren (Der.). *Kurumsal iktisat* içinde (ss. 7-13). Ankara: İmge Kitabevi.
- Sayar, A. (1976). *Veblen ve göstermelik tüketim*. Doktora tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Sayar, A. G. (2006). Ülgener yazıları. İstanbul: Derin Yayınları.
- Sayar, A. G. (2007). *Bir iktisatçının entelektüel portresi: Sabri F. Ülgener* (2. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2008). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla ekonomik, kültürel ve devlet felsefesine ait değişimler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2011a). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e)* (4. Basım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2011b). İktisat metodolojisi ve düşünce tarihi yazıları (2. Basım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2012). *Filozof-iktisatçı Terence W. Hutchison*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2016). *Sahhaf Râif Yelkenci* (2. Basım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tabakoğlu, A. (2005). *Toplu makaleler I iktisat tarihi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2008). İslâm iktisadına giriş (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2015). *Türkiye iktisat tarihi* (13. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Ülgener, S. F. (2006a). İktisadî çözümlenin ahlâk ve zihniyet dünyası: Fikir ve sanat tarihi boyu akisleri ile bir portre denemesi. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006b). *Dünü ve bugünü ile zihniyet ve din: İslâm, tasavvuf ve çözüme devri iktisat ahlâkı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006c). *Makaleler*. A. G. Sayar (Hzl.). İstanbul: Derin Yayınları.

